Tarixin Unutduğu Qəhrəman: Nuru Paşa

"İşğal altındakı torpaqlarımız ana vətənə ateşli protestlərlə deyil, qılıncın endirdiyi zəfər zərbələriylə qatıla bilər"- bu tarixi fikirlər məhz Nuru paşa kimliyi barədə ən dəyərli sözlərdir. Nuru Paşa Killigil Qafqaz İslam Ordusunun komandanı, Azərbaycanın rus zülmündən- soyqırımdan xilas edilməsində əsas rol oynamış bir xilaskardır. Nuru Paşa 1889-cu il 5 mayda İstanbulda hərbçi Əhməd Tofiqin ailəsində doğulub.Osmanlı imperiyasının hərbi naziri Ənvər Paşa Nuru Paşanın qardaşıdır.Əhməd Tofiqin hər iki oğlu milliyətçi, vətənpərvər, turançı idi. Ənvər və Nuru paşanın soyu Kırım türklərinə gedir.Sonralar bu soy Dunay çayı hövzəsinə və son olaraq İstanbula köçmüşdür.

Adolf Hitler "Mayn Kampf" (Mənim Savaşım) kitabında Birinci Dünya müharibəsində alman ordusunun məğlubiyyətinin səbəbkarı kimi alman generallarını görürdü. Kitabında yazırdı ki, almanların Ənvər paşa kimi generalı yox idi. Ənvər paşa kimi generalları olsaydı, alman ordusu məğlub olmazdı.

Nuru paşa 1906-cı ildə Quru qoşunları hərbi məktəbinə daxil olub və 1909- cu ildə həmin məktəbi leytenant rütbəsi ilə bitirərək 3-cü Ordu komandanlığında zabit kimi xidmətə başlayıb,1910-cu ilin yanvarından sultana məxsus piyada bölüyünə keçirilib.1913-cü ildə kapitan,1916-cı ildə mayor,1918-ci ildə polkovnik-leytenant rütbələri alıb.1914-ci ilin iyulunda Osmanlı dövlətinin Avstriya-Macarıstan səfirliyinin attaşeliyinə,həmin ilin avqustundan isə hərbi attaşeyə yavər təyin edilib.Birinci Dünya müharibəsi illərində Nuru Paşa Şimali Afrika cəbhəsinə göndərildi.Nuru Paşanı qardaşı Ənvər paşa Afrikaya göndərmişdi.1911-1912-ci illərdə baş vermiş İtaliya –Osmanlı müharibəsində Nuru paşa Liviyadakı hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdi.Ənvər paşa və əmisi Xəlil paşa da bu müharibənin iştirakçısı idi. Nuru paşa Liviyada böyük nüfuza malik idi.Liviyanın ərazisinin hər qarışını gözəl tanıyırdı.Nuru paşa bir yunan qaçaq gəmisiylə 1915-ci ilin fevralında Liviyanın Binqazinin Tobruk-Sollum arasındakı Defe sahilinə çıxır.Nuru paşa ilə birlikdə türk zabitləri və təlimatçıları da sahilə çıxır.11 noyabr 1914-cü ildə Osmanlı sultanının xəlifə kimi müqəddəs cihat elan etməsində ilk iştirak edən Liviyadakı(Trablusqərbdəki)müsəlmanlar olmuşdur.Fizan əyalətində üsyana qalxan əhali italyan qarnizonlarını ələ keçirmişdilər.Fizanın ərazisində yerləşən italyan qoşunları komandanı albay (polkovnik) Miyani qalan qüvvələriylə Liviyada Mısrata çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Liviyaya, üsyançılara köməyə əsasən zabit və təlimatçılardan təşkil olunmuş kiçik, azsaylı ordu göndərildi.Ənvər paşa Süveyş kanalı istiqamətində hazırlanan hücuma yardımçı olaraq Liviyada üsyan qaldıran Osmanlı tərəfdarlarını və onlara köməyə gələn türk əsgərlərini Liviyadan Misirə hücuma göndərdi.Liviyadan təşkil olunan hücuma Nuru paşa fəxri ferik rütbəsiylə komandan təyin olundu.Nuru paşa ilə birlikdə Şeyx Əhməd və Şeyx İdris Liviyadan Misirə hücum etməli idi.Afrika Gruplar Komandanlığına Nuru paşa komandan təyin olundu.Şeyx Əhməd Misirə hücum etdi.Nuru paşanın yetki hüdudu Trablusqərbdən başqa Misirin qərbi,Sudan,Fizan,Tunus və Əlcəzairin sərhəd bölgələrini əhatə edirdi.Nuru paşa Şeyx Əhməd ilə birlikdə Misirin qərbində 1915-ci ilin fevralından 1917-ci ilin martına qədər ingilislərlə döyüşdülər. İngilislər ordularının yarısını Misirin qərbində və Nil çayı boyunca saxlamağa məcbur oldu.

İtaliya 26 aprel 1915-ci ildə Birinci Dünya müharibəsinə qoşuldu.20 avqust 1915-ci ildə Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi.Osmanlı parlamenti- Məclisi toplanaraq İtaliya ilə bağlanan Ouchy sülh müqaviləsini ləğv etdi.Liviya (Trablusqərb)təkrar Osmanlı torpağı elan edildi.Nuru paşa kiçik ordu ilə ingilislərlə savaşdığı üçün Qərbi Misirdən geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı.Nuru paşanın qərargahı Liviyada Mısratda yerləşirdi.Aprel 1917-ci ildən yanvar 1918-ci ilə qədər İtalyanlarla uğurla mübarizə etdi.Trablusqərb(Liviya) və Misirin qərb hüdudlarında müharibələrdən başqa Nuru paşanın əmrindəki qüvvələr bölgənin aşirət qüvvələri ilə birlikdə Sudanda ingilislərə,Tunis,Əlcəzair və Niger sərhədlərində fransızlarla qarşı mübarizə apardı.Nuru paşa və Cəfər paşa Halife ibn Asker adlı mücahit komandanı ilə beş min yığma əsgər və 30 türk zabiti ilə Tunisin Dehibat şəhərinə hücum etdi.Nigerə Tevarekli Kösen adlı komandanın başçılığı ilə ordu birliyi göndərildi.Bu ordu Nigerin Air və Zinder bölgələrini fransızlardan təmizlədi.Təkrar Çad ərazisinə döndü.Nuru paşa ordusunun qərargah rəisi Hafiz Gürman adlı türk polkovniki idi.Nuru paşa Afrika Gruplar komandanlığında çıxan anlaşılmazlıq səbəbiylə 1918-ci ilin yanarında İstanbula döndü.

(davamı səhifə 11-də)

Tarixin Unutduğu Qəhrəman: Nuru Paşa

Elşən Mirişli
Gəncə şəhəri, tarixçi

(başlanğıcı 7-ci səhifədə)

Nuru paşa Afrikadakı müharibələrin komandanı idi.Kiçik ordu ilə böyük orduları məğlub etməyi bacarırdı.Hərbi nazir olan qardaşı Ənvər paşa Azərbaycan türklərini rus və rusların quduz itləri olan ermənilərin soyqırımından xilas etmək üçün Qafqaz İslam Ordusunu yaratdı. Turan davası uğrunda şəhid olan Ənvər paşanın xatirəsinə Mustafa Kamal Atatürk belə demişdi:" Ənvər bir günəş kimi doğmuş,bir qürub ehtişamıyla batmışdır.Gerisini tarixə buraxalım ".Ənvər və Nuru paşalar ümmətçi deyil, Turançı türk millətçiləri idilər. Bütün həyatlarını Turan davasına sərf etdilər.Ənvər paşa Qafqaz İslam Ordusuna komandan qardaşı Nuru paşanı təyin etdi.Məmməd Əmin Rəsulzadə və onun silahdaşlarından başqa Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Nuru paşa və onun əsgərləri idi.Nuru paşa olmasaydı bügün Azərbaycan Respublikası olmayacaqdı, ruslar və onların milləti sadiqi ermənilər Azərbaycan türklərini son nəfərinə qədər qıracaqdılar.

Lenin kommunist inqilabını soyqırımlara başlamaq üçün təşkil etmişdi. Leninin sarsaq ideologiyasına inananlar az savadlı cahil insanlar idi.Lenin ordusu bütün Azərbaycan ərazisində soyqırım törədirdi.Şamaxıda və onun yanındakı 72 kənddə 10 min Azərbaycan türkü öldürülmüşdü.Qubada isə 162 kənddə 30 min Azərbaycan türkü öldürülmüşdü. Rus əsgərləri və ermənilər adamların gözlərini çıxararaq "gözmuncuğu" düzəldirdilər.Ruslar və onların erməni millətindən olan əsgərləri soyqırımları Salyan və Lənkəranda da törətdilər.Bakıda mart soyqırımıda isə 20 minə qədər Azərbaycan türkü öldürülmüşdü.Azərbaycan türkləri bir millət kimi yox olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdılar.Qızıl ordu Qarabag erməniləri ilə birlikdə Gəncəyə hücuma keçməyə hazırlaşırdı. *Məmməd Əmin Rəsulzadə 8 iyun 1918-ci il Batum müqaviləsinin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istədi.Osmanlı dövləti ona qədər cəbhədə savaşmağına baxmayaraq Azərbaycana hərbi yardım etdi.Türk əsgərləri ayağı dəydiyi hər yerdə göydən gələn mələk kimi qarşılandı.Gəncəyə ilk öncə 30 türk zabiti gəldi.Ardınca Nuru paşanın üç tümən (yeni üç diviziya) 14.000 piyada 500 süvari 40 topdan ibarət ordusu Azərbaycana hərəkət etdi.Nuru paşa 1918-ci il 25 mayda Gəncəyə çatdı,üç gün sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti elan edildi.Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü.Azərbaycan Milli Korpusunda rus və gürcü zabitləri də xidmət edirdi.* Azərbaycan Milli Korpusundan Nuru paşa rusları və gürcüləri qovub tamamı Azərbaycan türklərindən ibarət 4-cü tüməni formalaşdırdı. Eyni zamanda Dağıstanlılardan ibarət 5-ci tümən yaradıldı.Qısa müddətdə Gəncədə güvənlik sağlandı.Gəncə ətrafında ruslarla savaşda Nuru paşanın 112 əsgəri şəhit düşdü.Ali İhsan Sabis paşa komandanlığı altında olan Osmanlı ordusu İran sərhəddini keçərək 8 iyun 1918-ci ildə Təbrizə daxil odu.Yaqub Şövqü paşa komandanlığı altında olan 9-cu ordu Təbriz,Xoy və Urmiya ətrafına yerləşdi.İngilislərin Azərbaycana girməsinin qarşısı alındı.Nuru paşa Qaraməryəm, Göyçay, Ağsu, Kürdəmir, Şamaxı ətrafında rusları və onların milləti sadiqi erməniləri məğlub etdi.Bu döyüşlərdə Azərbaycan könüllüləri də qəhrəmanlıqlar göstərdi.

14 sentyabr 1918-ci ildə Nuru paşa Bakı üzərinə qəti hücuma başladı. Hücumda Nuru paşanın komandanlığı altında 20 min nəfər iştirak edirdi.15 sentyabr 1918-ci ildə Bakı rus erməni hərbi birləşmələrindən ingilislərdən təmizləndi.Bakının azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə Nuru paşa 2000 əsgər itirmişdi.Azərbaycana köməyə gələn türk əsgərlərindən 1130-u Bakının azad edilməsi əməliyyatında şəhid düşmüşdü.Quba və Xaçmaz ərazisi də azad edildi. Dərbənd şəhəri də rus qoşunlarından təmizləndi.Azərbaycan hökuməti Dərbəndin Azərbaycana birləşdirilməsi üçün heç nə etmədi.Tarixi fürsət əldən verildi.Nuru paşa Dağıstan ərazisini də ruslardan azad etdi.Qafqaz İslam orusu tərəfindən Naxçıvan və Qarabağ azad edildi.11-ci Qafqaz diviziyası ilə 12-ci piyada diviziyasının Culfadakı 35-ci alayı,19 iyul 1918-ci ildə 3.000 piyada erməni əsgəri və 600-ə qədər erməni süvarisi tərəfindən işğal edilən Naxçıvan üzərinə yeridi.Türk ordusu güclü hücumla müdafiəni yararaq,20 iyul 1918-ci ildə Naxçıvanı ermənilərdən təmizlədi.Andranik sağ qalan qüvvələri ilə birlikdə Qarabağa tərəf qaçdı. Hərbi əməliyyatı davam etdirən türk ordusu Qarabağı da erməni ordusundan təmizlədi.Türkiyənin Birinci Dünya Müharibəsində təslim olmasının ardından Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanı tərk etdi.Nuru paşa Bakıda olarkən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Süraye adlı qızına elçi düşmüş Hacı Zeynalabdin Tağıyevdən rədd cavabı almışdı. Cavab mən qürbətə qız verməm olmuşdu. *Nuru paşa ordusu 15-ci Kolorduya qatıldı.Bu ordu özünü buraxmadı silahlarını təslim etmedi.Ali Fuat paşanın Fələstindən gətirdiyi 20-ci Koloru da öz-özünü buraxmamış, silahlarını ingilis və fransızlara təslim etməmişdi.Mili qurtuluş hərəkatında bu iki Kolordu güc mərkəzi olmuşdu.Nuru paşanı Bakını fəth edərkən mart qırğınlarında əli olan rus, erməni, ingilis cinayətkarlardan bəzilərini dar ağacından asmışdı.*Nuru paşanı ingilislər İstanbulda həbs edib Batum şəhərində həbsxanaya saldılar.Nuru paşa 6 ay Batum həbsxanasında həbsdə qaldı.Azərbaycan hökumətinin baş naziri Nəsib bəy Yusifbəyli Nağı bəy Şeyxzamanlı ilə birlikdə Nuru paşanın azad edilməsi əməliyyatını hazırladılar.Azərbaycanın seçmə əsgər və zabitlərindən hazırlanmış xüsusi qrup Batum həbsxanasına basqın edərək 8 avqust 1919-cu ildə Nuru paşanı qurbanlar bahasına həbsxanadan qaçırdılar.1920 –ci il aprelin 27 –də Azərbaycan rus qoşunları tərəfindən işğal olundu.XI Ordunun Azərbaycana gəlişində Nəriman Nərimanov müşayət edirdi.Nərimanov qeyri –müstəqil Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikanın rəhbəri təyin olundu.Nərimanov 1925-ci ildə Moskvada ikən müəmmalı şəkildə öldü.Nuru paşanın əmisi Xəlil paşa da XI Qızıl ordu ilə birlikdə hərəkət edərək Azərbaycanın işğalında müəyyən rol oynadı.Xəlil paşa kimi satqın hərbiçilər olmasına baxmayaraq Nuru paşa ruslara nifrət edirdi.Ruslara qarşı məşhur Qarabağ üsyanının rəhbəri Nuru paşa idi.Milli Ordunun 6 minə qədər əsgər və zabit heyəti Nuxa,Cavanşir,Ağdam,Tərtər süvari alayları,habelə Bakı piyada alayı və iki topçu divizionu Qarabağ bölgələrinə nəzarət edirdi.Gəncədə olan Azərbaycan milli ordusunun bölmələrinin sayı 1800 nəfər idi.Gəncə üsyanı başlayanda üsyançıların sayı 10 min nəfəri ötmüşdü.Qarabağ üsyanına bir qrup türk zabiti əsgərləri ilə köməyə gəlmiş Nuru paşa rəhbərlik edirdi.Nuru paşanın çağırışı ilə Dağıstanın könüllü dəstələri Qarabağ üsyançılarına köməyə gəlmişdilər.İyun ayının 5-də Şuşa,Ağdam,Bərdə,Tərtər bölgələrində XI Qızıl Ordunun 28-ci diviziyasını Azərbaycan milli ordu hissələri tərksilah etdilər.Üsyan etmiş hərbi hissələrə Nuru paşa ilə bərabər polkovnik Zeynalov rəhbərlik edirdi.Nuru paşa Qarabağın hakimi elan edildi.İyunun 6-da Şuşa İnqilab Komitəsinin sədri B.Vəliyev,Türkiyədən gəlmiş türk kommunisti Süleyman Nuri,qırmızı molla C.Hüseyn Nuru paşanın əmri ilə güllələndi.XI Ordunun II süvari korpusu ,32-ci atıcı diviziyası iyun ayının 10-da Azərbaycan milli ordusuna qarşı hücuma keçdi.Hücumda səhra topları,ağır artilleriya topları,zirehli maşınlar və hərbi təyyarələr iştirak edirdi.XI Ordunun 80 minə çatan hərbi hissələrinin hamısı Qarabağa göndərilmişdi.XIOrduya kömək üçün 7 diviziya göndərildi. Qarabağa hücuma keçən rus ordusunun sayı 100 min nəfərdən çox idi.Aviasiya döyüşlərdə tətbiq olunurdu.XI Ordu və ona birləşən 7 diviziya iyunun 11-də Ağdamı,iyunun 14-də Xankəndini iyunun 15-də Şuşanı ələ keçirdi. Bərdə və Tərtərdə ruslarla milli ordu hissələri daha ağır döyüş aparmışdılar.Ruslar öz itləri Qarabağ erməniləri ilə bərabər soyqırım törədirdilər.Bütün ermənilər ruslar tərəfdə döyüşürdülər.Azərbaycan milli ordusunun üsyan qaldırmış hərbi hissələri mühasirəni yarıb Karyakin və Cəbrayıl istiqamətinə geri çəkildilər.Nuru paşanın təlimatı ilə Zaqatala,Quba və Lənkəran üsyan qaldırdı.Ruslar dərhal bütün ordularını Nuru paşaya qarşı göndərdikləri üçün Azərbaycan ordusunu yenidən 20-30 min nəfərə çatdırmaq mümkün olmadı.Nuru paşa Azərbaycan ordusunun mühasirəni yarmış hərbi hissələri ilə İran ərazisinə oradan da Türkiyəyə keçdi.Türkiyədəki milli azadliq mübarizəsində bu Qarabağ üsyançıları iştirak etdilər.1923-cü ildə təqaüdə çıxan Nuru paşa İstanbul ətrafında dəmirtökmə fabriki açmışdı.Müharibədən sonra Almaniyada yaşayır.Nuru Killigil 1938-ci ildə Türkiyəyə qayıdır.Zeytunburnunda silah fabriki yaradır.Tapança və minaatan istehsalına başlayır.1941-ci ildə Nuru Killigil Ankarada Almaniya səfiri Frans von Papen ilə görüşür.Nuru paşa Türkiyə türkləri,Azərbaycan türklərini və Türkmənistan türkmənlərini bir dövlətdə birləşdirib böyük oğuz türkmən dövləti qurmaq istəyirdi.İkinci Dünya müharibəsində türk müsəlman xalqlarından alman ordusunda lengionlar yaradılması ideyasının müəllifi almanlara bu ideyanı verən bu lengionların təşkilinə kömək edən iki türk generalı Nuru paşa və Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet idi.Turan yolunda fəaliyyətini bir gün də dayandırmayan general Nuru paşa fəlestinlilərə də gizli silah yardımı etdi. 2mart 1949-cu ildə Türkiyə saatı ilə 17:10-da Nuru paşanın naməlum səbəbdən silah zavodu partlayır.*Partlayışda zavodun içində Nuru Killigilin də olduğu 27 nəfər həyatını itirdi.Nuru paşa Killigilin cəsədi tapılmadı və ona aid məzara boş tabut dəfn edildi.Nuru paşa Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasında misilsiz xidmətlər göstərmiş .Əmisi Xəlil paşa kimi bolşeviklərə satılmamışdı.Bolşeviklərə qarşı Gəncə üsyanını eşitmiş öz silahdaşı olan bir qrup zabitlə köməyə tələsmiş, ancaq Azərbaycana çatanda Gəncə üsyanı yatırılmışdı.Qarabağ üsyanının rəhbəri olmuş, misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmişdi. Nuru paşanın və əsgərlərinin xatirəsi Azərbaycan türklərinin qəlbində əbədi yaşayacaq. Hər iki qardaş Ənvər və Nuru paşalar Böyük Turan davasının şəhidləridir.*